

Dorota Krystyna Rembiszewska

Polska Akademia Nauk

Instytut Slawistyki, Warszawa

ORCID: 0000-0003-0339-0879; e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.edu.pl

Materiały warmińskie w ankietach Georga Wenkera do *Deutscher Sprachatlas*

Abstrakt: W tekście scharakteryzowano ankiety do *Niemieckiego atlasu językowego* z obszaru dzisiejszej Warmii. Są to tłumaczenia zdań z języka niemieckiego na gwara warmińską ze wsi z powiatów olsztyńskiego i reszelskiego zapisane w drugiej połowie XIX w. Materiały te mogą posłużyć do rekonstrukcji ówczesnej gwary, a także być źródłem informacji o cechach dialektalnych dla depozytariuszy gwary warmińskiej.

W ankietach zostały udokumentowane charakterystyczne dla omawianego obszaru cechy fonetyczne takie, jak: brak mazurzenia, asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich (*mnieć* ‘mieć’) i redukcja spółgłosek wargowych jako konsekwencja tej asynchronii (*pozie* ‘powie’), jotacja nagłosowej samogłoski *i* (*jiść* ‘iść’), wymowa przedniej samogłoski nosowej *ę* jako *aj* (*gajsi* ‘gęsi’). Ankiety Wenkera pokazują także konkurowanie leksemów polskich i niemieckich na oznaczenie tego samego desygnatu, np. *do młócki* – *do draszowania*, *gospodarz* – *gbur*, *ciasto* – *kuch*.

Komentarze do ankiet, zapisywane przez miejscowych nauczycieli, w odpowiedzi na pytanie o skład ludnościowy i używany język, wskazują dobitnie na przewagę gwar warmińskich w drugiej połowie XIX w. jako podstawowego kodu komunikacyjnego.

Słowa kluczowe: dialektologia historyczna, gwary Warmii, gwary dawnych Prus Wschodnich, geografia lingwistyczna, kontakty językowe.

Abstract: Records from Warmia in Georg Wenker’s questionnaires for the *Deutscher Sprachatlas*. The text examines questionnaires for the *German Language Atlas* from the area of today’s Warmia. These are translations of sentences from German into the Warmian dialect from villages in the Olsztyn and Reszel counties written down in the second half of the 19th century. These resources can be used to reconstruct the dialect of the time and can provide information on dialectal features for the depositors of the Warmian dialect.

The questionnaires documented phonetic features characteristic of the area under discussion, e.g. the lack of mazuration, asynchronous pronunciation of soft labial consonants (*mnieć* ‘mieć’, to have) and reduction of labial consonants due to this asynchrony (*pozie* ‘powie’, will say), iotation of an onset vowel *i* (*jiść* ‘iść’, to go), pronunciation of the front nasal vowel *ę* as *aj* (*gajsi* ‘gęsi’, geese).

Keywords: historical dialectology, dialects in Warmia, dialects in former East Prussia, linguistic geography, language contact.

Ankiety zebrane przez Georga Wenkera do *Niemieckiego atlasu językowego* (*Deutscher Sprachatlas*) stanowią niezwykle bogate źródło do badania XIX-wiecznych gwar zarówno niemieckich, jak i innych, używanych na terenie państwa pruskiego w drugiej połowie XIX w. W ten sposób został zebrany materiał w terytorialnych odmianach języka niemieckiego, polskiego, łużyckiego, litewskiego i innych. Marburski bibliotekarz ułożył 40 zdań w języku niemieckim, które należało przetłumaczyć na miejscową gwarę. Jeśli chodzi o polszczyznę, to zapisano ankiety m.in. z terenu dzisiejszej Wielkopolski, z Kaszub, Warmii, Mazur. Ankiety polskie z obszaru Kaszub, Mazur wschodnich (powiaty ełcki, gołdapski, olecki) doczekały się edycji i opracowania (por. Popowska-Taborska, Rzetelska-Feleszko 2009; Rembiszevska 2020).

Na wartość ankiet z Warmii zwróciła uwagę Ewa Rzetelska-Feleszko w artykule *Przydatność materiałów Georga Wenkera z roku 1880 dla Warmii i Mazur (na podstawie doświadczeń kaszubskich)* (Rzetelska-Feleszko 2006 [2009]). W celu ukazania specyfiki gwar warmińskich wykorzystała m.in. ankiety ze wsi Dajtki (obecnie dzielnica Olsztyna), Łęgajny, Wójtowo koło Klebarka, które porównała z wybranymi ankietami mazurskimi. Niektóre dane leksykalne z ankiet warmińskich wykorzystano w opracowaniach dotyczących słownictwa z obszaru Warmii i Mazur (Rembiszevska 2011; 2012; 2015; Rembiszevska, Siatkowski 2023).

Ankiety warmińskie zostały zamieszczone w publikacji źródłowej Doroty K. Rembiszevskiej i Janusza Siatkowskiego *Pogranicze Dziewiętnastowieczne materiały gwarowe z obszaru Warmii, Mazur i terenów sąsiednich*, cz. 1 (Rembiszevska, Siatkowski 2024), poza tym znajdują się one na stronie Forschungszentrums Deutscher Sprachatlas (Wenkerbogen-Katalog b.d.). Ankiety pochodzą z dwóch ówczesnych powiatów – olsztyńskiego (50 ankiet) i reszelskiego (10), z pozostałej części Warmii formularze są w języku niemieckim, który był tam powszechny.

Warmia to region o bogatej przeszłości, stanowiący część krainy historycznej położonej między dolną Wisłą a Niemnem, zamieszkały dawniej przez ludy bałtyckie. W XIII w. na ziemi dzisiejszej Warmii przybyli osadnicy z zachodnich Niemiec, następnie ze Śląska, Mazowsza i ziemi chełmińskiej. W późniejszych latach po licznych wojnach i zarazach na południową Warmię, należącą do terytorium pruskiego, sprowadzili się Polacy. Po pokoju toruńskim w 1466 r. warmińskie dominium biskupie i kapitulne zostało włączone do Korony i w ten sposób związane z Rzeczpospolitą aż do 1772 r. – pierwszego rozbioru (por. Chłosta 2002, 389–390; Kruk 2003, 41–42). Taki układ geopolityczny sprawił, że na ziemiach oddalonych od kraju kształtowała się polszczyzna w pewnym wyizolowaniu.

Dziewiętnastowieczne materiały warmińskie mogą posłużyć do rekonstrukcji ówczesnej mowy, a także być źródłem informacji o różnych cechach dialektalnych dla depozytariuszy gwary warmińskiej¹ oraz dla regionalnych pisarzy w tworzeniu tekstów stylizowanych na gwarę. Warto przy tym zaznaczyć, że na okres spisywania ankiet (1879/1880)

¹ Gwara warmińska, jako jedyna odmiana regionalna polszczyzny, została w 2016 r. wpisana na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Jej depozytariuszami i popularyzatorami są Edward Cyfus i Łukasz Ruch, którzy podejmują wiele działań upowszechniających wiedzę o gwarze warmińskiej, m.in. są autorami słowniczka warmińskiego (Cyfus, Ruch, Lewandowska 2020) oraz prowadzą warsztaty gwary warmińskiej. Łukasz Ruch od wielu lat prowadzi konkurs na *godkę warmijską* dla dzieci i młodzieży (w 2024 r. odbył się 10 Regionalny Konkurs Prezentacji Gwary Warmińskiej *Po naszymu Po warmijsku*).

przypada czas aktywnej działalności budzicieli warmińskich – Jana Liszewskiego² i Andrzeja Samulewskiego³. Ponadto w 1873 r. zakazano na terenie Prus Wschodnich nauczania w języku polskim. Tak więc paradoksalnie ankiety do *Niemieckiego atlasu językowego* są dziś chyba jedynym, tak bogatym, świadectwem funkcjonowania gwar warmińskich w XIX w. na wymienionym obszarze.

Analiza ankiet warmińskich umożliwia wskazanie wielu charakterystycznych cech w zakresie fonetyki i słownictwa⁴. Trzeba jednocześnie zastrzec pewne ograniczenia prezentowanego materiału wynikające z braku profesjonalnego przygotowania zapisujących. Zapewne nie wszystkie niuanse związane z lokalną wymową czy użyciami form fleksyjnych zostały ujęte, jednakże można zauważyć w niektórych ankietach pewną świadomość językową, co przejawia się w podawaniu dubletów, np. z Bredinken – *silki* (*chwilki*) [‘chwilę’], *siglów* (*figlów*); z Groß Kleberg – *abo* (*albo*), *tygodniamy* (*tigodni*), *Łogien* (*ogen*), *psieprzu* (*pieprzu*), *iek* (*jak*), *łowcow* (*owiec*); ze Skaibotten – *muszewa* (*muszemy*), *mawa* (*mamy*), *nie możeta* (*nie możecie*), *na naju* (*na nas*).

Na północy Polski przy wyróżnianiu cech gwarowych zazwyczaj przede wszystkim wskazuje się, czy mamy do czynienia z gwarami mazurzącymi czy niemazurzącymi. Gwary warmińskie, jak wiadomo, są niemazurzące i materiał z ankiet jest tego świadectwem, np. *czarno* (Dietrichswalde, Fittigsdorf, Groß Kleberg, Gillau, Groß Purden, Hirschberg, Klein Kleeberg, Ottendorf), *czasy* (Bredinken, Dietrichswalde, Diwitten, Fittigsdorf, Friedrichstädt, Gillau, Groß Purden, Hirschberg, Klein Kleeberg, Lengainen, Micken, Ottendorf, Plautzig, Skaibotten, Stabigotten, Wiranden, Woritten, Wuttrienen), *czynić* (Fittigsdorf, Göttkendorf, Groß Kleberg, Wiranden, Woritten); *dzisiejszej* (Wiranden), *flaszkę* (Dietrichswalde), *idziesz* (Wiranden), *jeszcze* (Göttkendorf), *nauczył* (Klein Kleeberg), *poczekać* (Woritten), *sześcioma* (Stabigotten), *troszka* (Deuthen), *uszy* (Fittigsdorf, Klein Kleeberg, Ottendorf, Woritten), *waszy* ‘waszej [matki]’ (Daumen, Fittigsdorf, Hirschberg, Lengainen), *wczoraj* (Plautzig), *wieczor* (Göttkendorf).

Rzecz jasna nie jest to cecha bezwyjątkowa – pojawiają się także, w niewielkiej liczbie, postaci zmazurzone, np.: *jabluskami*, *juz*, *w łozu* (Woritten); *się zazrą* (Dietrichswalde). Maria Biolik, autorka opracowania na temat fonetyki gwar warmińskich (Biolik 2014), przygotowanego na podstawie tekstów publikowanych w XX w. (m.in. Nitsch 1954, *Studia Warmińsko-Mazurskie*) i zapisów fonetycznych z nagrań magnetofonowych (nie podaje z jakiego czasu) potwierdza ten stan: „Na Warmii są używane przedniojęzykowo-dziąsłowe spiranty *š*, *ž* i afrykaty *č*, *ž*” (Biolik 2014, 99).

Jedną z bardziej reprezentatywnych cech gwar warmińskich jest asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich, zauważalna nawet przez nieprofesjonalistów.

² Jan Liszewski (ur. 1852 w Klebarku Wielkim, zm. 1894 w Olsztynie) – pracował jako nauczyciel w Bredynku i Raszągu. Napisał w gwarze warmińskiej trzyaktówkę teatralną *Swaty warmińskie*. Był założycielem „Gazety Olsztyńskiej” – pierwszy numer ukazał się w 1886 r. Jego dzieło kontynuował szwagier Seweryn Pieńiężny (Chojnacki 1948; Chłosta 2007). Ankietę Wenkera z Bredinken (obecnie Bredynki), nr kwestionariusza 57 281, wypełniał właśnie Jan Liszewski, który podpisał się jako Joh. Liszewski, urodzony Groß Kleberg, Kreis Allenstein.

³ Andrzej Samulowski (ur. 1840 w Sząbruku, zm. 1928 w Gietrzwałdzie) – działacz na rzecz mowy polskiej na Warmii, założyciel w 1878 r. polskiej księgarni w Gietrzwałdzie.

⁴ Ze względu na ograniczenia objętości tekstu egzemplifikację przedstawię na materiale z wybranych ankiet.

Ksiądz Walenty Barczewski⁵, autor *Kiermasów na Warmii*, w krótkim tekście poświęconym gwarom warmińskim w latach 20. XX w. pisał:

Dialekt warmiński różni się od innych dialektów niezwykłą miękkością. Warmiak miękczy o stopień dalej niż gramatyka podaje. [...] Miękkie *i – ji* brzmi u nas jak *zi* po spółgłoskach *b*, *w*, przyczem *w* wypada, np. *bzić – bić*, *bziul – bił*, *bzierze – bierze*, *bzieda, bziodra*; *zino – wino*, *ziosna – wiosna*, *ziary – wiary*, *zietr – wiatr*, *panozie (pany) – panowie*; po *f*, *p* jak *si*, przy czym *f* wypada, np. *siga – figa*, *sigielek – figielek*, *silut – filut*, *osiera (łosiera) – ofiara*; *siuleczka – chwileczka* (bo tu *w* brzmi jak *f*) [...]; *psies – pies*, *psiwo, psióro, psiul – pił* (Barczewski 1923–2020, 16).

Ksiądz Barczewski zwrócił uwagę na zjawisko, które polega na redukcji artykulacji warg w grupach *fš*, *vž*, *mń* powstałych z rozłożenia *f*, *v*, *m*. W materiałach Wenkera z Warmii, zarówno w części północnej, jak i południowej, możemy odnaleźć ten sposób wymowy i inne rodzaje rozłożenia wargowych miękkich oraz uproszczenia grup spółgłoskowych w zakresie tych spółgłosek.

W materiałach Wenkera zapisano również przykłady na redukcję artykulacji warg w grupach:

- *vž*, np.: *łoziec* (Plautzig), *mąziul* ‘mówił’ (Friedrichstädt), *pozie* ‘powie’ (Stabigotten, Friedrichstädt), *przed zieš* (Plautzig), *ziększem* (Friedrichstädt), *mužila* (Wuttrienen), *zianci* ‘więcej’ (Deuthen), *zięcy* (Stabigotten), *zięci* (Friedrichstädt); *zina* ‘wina’ (Friedrichstädt, Neu Kaletka, Deuthen), *żino* (Wuttrienen);
- *xf*, np.: *chšile* (Mokainen); *šuleczki* (Stabigotten), *šulki* (Plautzig), *šulkę* (Friedrichstädt), *siueczke* (Wuttrienen); *warzqchšq* (Gillau); w związku z tym, że na Warmii następowało wymieszanie szeregów *š*, *ž*, *č* z *ś*, *ź*, *ć* pojawiły się zapisy typu: *szulke* ‘chwilkę’ (Micken), *szulkę* (Lengainen), *szuleczke* (Neu Kaletka); *warzqchszq* (Micken, Lengainen, Ottendorf, Raschung, Rochlack); *warzqchszó* (Hirschberg, Groß Purden);
- *mj* (jeden przykład): *nie zrozunieje* (Plautzig);

Są również poświadczenia wymowy asynchronicznej, z zachowaniem elementu nosowego, np. *mniała* (Stabigotten), *mnieć*, *mnieli* (Gillau); *mnile* (Plautzig), *nierozumnie* (Dietrichswalde, Woritten), *zrozumnie* (Klein Kleeberg); *samni* (Friedrichstädt, Gillau, Hirschberg, Groß Purden); *z mniasam* (Diwitten), *W zimnie* (Mokainen), *z Mniajsam* (Deuthen), *z mnaisem* (Micken). Pojawiają się ponadto zapisy zgodne z ortografią ogólnopolską: *nie zrozumie* (Göttkendorf), *nie rosumie* (Skaibotten), *nierozumieie* (Ottendorf); *z mięsem* (Groß Kleberg, Skaibotten, Mokainen), *warzqchfiq* (Groß Kleberg).

Inne cechy w zakresie fonetyki to:

- zachowanie interwokalicznego *j* w czasowniku *stać*: *stoiało* (Deuthen, Hirschberg, Lengainen, Ottendorf) – cecha ta ma charakter peryferyczny, por. Dejna 1981, 36A;

⁵ Ks. Walenty Barczewski (1856–1928) – proboszcz parafii i budowniczy kościoła w Brąswaldzie, w *Kiermasach na Warmii* przedstawił z wielką pieczołowitością obraz życia mieszkańców południowej Warmii w różnych jego odcieniach, w którym jednym z głównych elementów były tytułowe *kiermasy* – odpusty i uroczyste przyjęcia z nim związane.

- zachowanie nieskontrahowanej postaci w czasowniku *stać*: *stoic* (Groß Kleberg, Micken, Ottendorf, Woritten), *stoić* (Wuttrienen), *stoicz* (Dietrichswalde, Lengainen), *stoić* (Bredinken, Diwitten, Friedrichstädt, Gillau, Groß Purden, Hirschberg, Klein Kleeberg);
- kilka zapisów typu *rż* może być śladem zachowania wibracji przy wymawianiu frykatywnego *r*: *przyprowadźli* (Neu Kaletka), *prziszli* (Neu Kaletka), *prziszło* (Neu Kaletka), *psieprżu* (Hirschberg), *szostrze* (Rochlack), *trzasne* (Neu Kaletka), *Trzeba* (Neu Kaletka), *trzi* (Neu Kaletka), *uderzę* (Groß Kleberg), *warżońchszo* (Neu Kaletka), *wrżeszczicz* (Neu Kaletka);
- zatrata palatalności spółgłoski *ć* (*ć* → *c*) w bezokoliczniku, np. *budowac* (Gillau), *doszyc* (Klein Kleeberg), *padac* (Deuthen, Wiranden), *powieździec* (Woritten), *urośnąc* (Klein Kleeberg), *ważyć* (Wiranden), *wypic* (Wuttrienen);
- labializacja nagłosowych *o*, *u*, np.: *lobstalowali* (Friedrichstädt, Lengainen, Stabigotten); *logrodze* (Deuthen, Friedrichstädt, Groß Purden, Plautzig, Rochlack, Stabigotten); *lon* (Deuthen, Diwitten, Friedrichstädt, Gillau, Groß Kleberg, Groß Purden, Łon); *lona* (Deuthen, Diwitten, Friedrichstädt, Gillau, Rosenau, Stabigotten); *loni* (Deuthen, Friedrichstädt, Lengainen, Neu Kaletka, Stabigotten); *lostal* (Gillau, Raschung); *lukrat* (Deuthen, Gillau), *lumer* (Stabigotten, Friedrichstädt, Neu Kaletka, Deuthen, Rochlack);
- północno-wschodnie przejście nagłosowego *ja-* w *je-*, np.: *jebkamý* (Diwitten, Ottendorf, Rochlack), *jebkoma* (Bredinken), *jebłuszkamý* (Dietrichswalde, Raschung), *jebłůzkamý* (Stabigotten), *jebuszkami* (Neu Kaletka), *jepkamý* (Hirschberg); *jebłąki* (Raschung), *jebłoneczk* (Stabigotten), *jebłoneczki* (Neu Kaletka), *jebłonki* (Bredinken, Diwitten, Hirschberg, Rochlack), *Jebłonky* (Ottendorf), *jebłónki* (Plautzig);
- w niewielkiej reprezentacji zapisy *z o* jako kontynuantu dawnej samogłoski pochylonej *ǫ* przed spółgłoską nosową *m*: *noma* ‘nami’ (Groß Purden, Rochlack), *włomoł* (Daumen, Rochlack), *z woma* (Groß Purden), *zwoma* (Diwitten, Ottendorf, Rochlack), *załomoł* (Rosenau);
- mieszanie kontynuantów **y* z **i*, np.: *bronatni* (Neu Kaletka); *cali* ‘cały’ (Neu Kaletka); *czasi* (Daumen, Neu Kaletka); *dobri* (Friedrichstädt, Neu Kaletka); *domi* (Skaibotten); *drudzi* (Stabigotten); *grzeczni* (Woritten); *misle* (Wiranden); *luszi* ‘uszy’ (Neu Kaletka); *stari* (Neu Kaletka); *Tigodniami* (Deuthen); *za goronci* (Fittigsdorf), *za gorąci* (Friedrichstädt); w przewadze jednak są zapisy zgodne z wymową ogólnopolską, np.: *budynki* (Raschung), *cztery* (Woritten), *Kielbasy* (Göttkendorf), *kobiety* (Göttkendorf, Raschung), *kobziety* (Stabigotten); *mydła* (Rochlack), *poydziemy* (Klein Kleeberg), *pragniemy* (Göttkendorf), *stery* ‘cztery’ (Hirschberg), *sztery* (Rosenau); *wszyści* (Woritten); *wtyle* (Raschung);
- jotacja nagłosowej samogłoski *i*, np.: *jich* (Plautzig); *jiść* (Gillau, Plautzig); *jsć* ‘iść’ (Rosenau, Wengoi);
- przejście dawnego **jb* > *je-*, np. *jenaczy* ‘inaczej’ (np. Groß Kleberg, Groß Purden), *jenoczy* (Plautzig, Stabigotten); *jech* ‘ich’ (np. Plautzig, Daumen);
- wymowa przedniej samogłoski nosowej *ę* jako *aj*, charakterystyczna dla Warmii południowej: *z Mniąjsam* ‘z mięsem’ (Deuthen), *z miajsam* (Schoenbrück); *gajsi* ‘gęsi’ (Diwitten, Micken); realizacja typu *-ejS-* występowała we wsiach południowo-zachodniej Warmii jeszcze w latach 50. XX w. (Ściebora 1971, 21).

Jeśli chodzi o słownictwo, to ankiety przynoszą ograniczony rejestr, wynikający z treści 40 zdań. Mimo takiego ograniczenia można wskazać nazwy znamionujące omawiany teren, które dowodzą oddziaływania współwystępujących języków:

- większa liczba poświadczeń: *do draszowania*, *do draszby* itp. (Dietrichswalde, Stabigotten, Plautzig, Friedrichstädt, Wuttrienen, Deuthen, Micken, Lengainen, Groß Kleberg, Daumen, Bredinken, Diwitten, Gillau, Groß Purden, Ottendorf, Rochlack), *do młócenia* (Göttkendorf, Skaibotten), *do młoczenia* (Woritten);
- w przeważającej liczbie miejscowości: *Gburi* (Deuthen, Fittigsdorf); *Gbury* (Bredinken, Diwitten, Friedrichstädt, Gillau, Göttkendorf, Groß Kleberg, Klein Kleeberg, Lengainen, Micken, Raschung, Rochlack, Skaibotten, Stabigotten, Woritten, Wuttrienen); *Gbury* (Plautzig; Gburzi Daumen, Hirschberg) – w Warmii południowej pojawia się polskie *gospodarze* (np. Dietrichswalde, Wiranden, Mokainen, Groß Purden, Ottendorf);
- *worszty* (Mokainen, Woritten), *worzty* (Stabigotten, Lengainen, Skaibotten, Daumen, Gillau, Groß Purden), *wursty* (Kirschlainen), *wurzy* (Rochlack) – *kielbasy* (np. Göttkendorf, Klein Kleeberg, Dietrichswalde, Groß Kleberg, Hirschberg, Bredinken, Raschung).

W zakresie dystrybucji przyimków utrwalono dość często cechę gwarową polegającą na mieszanej dystrybucji przyimków *bez* i *przez*. W wyekscerpowanym materiale pojawiły się tylko poświadczenia użycia *bez* zamiast *przez*, np.: *bez lód* (Daumen), *bez lod* (Ottendorf); *bez ląka* (Diwitten), *bez ląke* (Micken), *bez Ląkę* (Ottendorf); *bez poźetrze* (Micken); *bez uszy* (Klein Kleeberg, Fittigsdorf, Ottendorf, Woritten), *bez uszi* (Daumen).

Jak wspomniano, druga strona ankiet może być źródłem wiedzy o stosunkach językowych. Na tej stronie znalazły się pytania nie tylko o wymowę samogłosek w języku niemieckim, ale także dotyczące stosunku liczbowego ludności niemieckiej do polskiej oraz używania innych gwar (języków) w danej miejscowości. Zawarte w ankietach informacje na ten temat są o tyle wiarygodne, że były spisywane na potrzeby administracji niemieckiej, więc trudno było posądzić wypełniających o polską stronniczość. Zapisy z ankiet wyraźnie wskazują na przewagę ludności polskiej, np.:

In Raschung sind die Einwohner größtentheils Polen. Das Zahlenverhältnis der Polen zu den Deutschen stellt sich wie 20 zu 1 (Raschung)⁶;
 Polen zu Deutsche wie 20 : 1 (Rochlack)⁷;
 Es sind in größerer Zahl Polen ansäßig (Woritten)⁸;
 Unter 180 Schülern 17 Deutsche (Göttkendorf)⁹;
 Größtentheils Polen. Bei 800 Seelen ungefähr 30 Deutsche, welche sich der hochdeutschen Sprache bedienen¹⁰;

⁶ W Raszagu większość mieszkańców to Polacy. Stosunek liczbowy Polaków do Niemców wynosi 20 do 1.

⁷ [stosunek] Polaków do Niemców jak 20 : 1.

⁸ Osiedlili się tu Polacy w znacznej liczbie.

⁹ Na 180 uczniów 17 to Niemcy.

¹⁰ W większości Polacy. Przy 800 duszach około 30 Niemców, którzy posługują się niemieckim językiem standardowym.

Sind nur Polen. Unter 600 Einwohner sind 30 deutsche geboren (Schoenbrück)¹¹;
alle Polen (Friedrichstädt)¹².

Podano także informacje na temat znajomości i używania języka polskiego, np.

Da eine deutsche Mundart in diesem Schulorte gar nicht ortsüblich ist, so sind die Sätzchen nur in die ortsübliche polnische Sprache durch eingeborne Schüler übersetzt (Groß Purden)¹³;
Die ortsübliche Mundart ist die polnische. Die deutsche Sprache der Eingebornen ist dies richtige hochdeutsch (Rosenau)¹⁴;

Alle Polnischsprechende, mit Ausnahme von 2 Familien, welche polnisch und deutsch sprechen (Ottendorf)¹⁵.

Kilkadziesiąt lat po badaniach ankietowych niemieckiego badacza Janusz Siatkowski, autor pierwszej monografii w serii Studiów Warmińsko-Mazurskich, potwierdzał zamieszkiwanie przez autochtoniczną ludność polską Warmii, szczególnie w części południowej:

Niemal cała Warmia jest zamieszкана przez zwartą ludność autochtoniczną. W powiecie olsztyńskim północna granica zasięgu ludności mówiącej po polsku pokrywa się z grubsza z północną granicą tegoż powiatu. Na północy jednak mieszkała ludność mieszana i mało mówiło się po polsku (Siatkowski 1958: 12).

Wnikliwa lektura ankiet warmińskich pozwala stwierdzić, z jak cennym źródłem mamy do czynienia. Po pierwsze potwierdzają one dawność określonych elementów systemu gwarowego związanych z wymową. Po drugie przynoszą bogaty repertuar wyróżników dialektalnych w zakresie wokalizmu i konsonantyzmu, które zostały poświadczone w późniejszych materiałach, zebranych przez profesjonalistów w latach 50. i 60. XX w. Poza tym ankiety z Warmii dowodzą zbieżności leksyki z obszaru Polski północnej, w tym z Mazurami (por. *białka*, *gbur*, *draszować*), przy jednoczesnym zachowaniu pewnych odrębności (np. na Warmii tylko *umarł*, gdy na Mazurach zarówno *umarł*, jak i *zdechł*).

Dane zebrane do *Niemieckiego atlasu językowego* z terenu Warmii bez wątpienia są istotnym materiałem badawczym nie tylko dla dialektologów, ale także językoznawców zajmujących się historią grafii. Poza tym są niezwykle cenne, dzięki interesującym informacjom pozajęzykowym, dla historyków-regionalistów i etnologów.

¹¹ Tylko Polacy. Pośród 600 mieszkańców urodziło się 30 Niemców.

¹² Wszyscy Polacy.

¹³ Ponieważ gwarą niemiecką w tej miejscowości nie jest w ogóle używana, to zdania przetłumaczone zostały przez tutejszych uczniów w języku polskim tu używanym.

¹⁴ Gwarą używaną w tej miejscowości jest gwarą polską. Język niemiecki tu urodzonych jest językiem standardowym.

¹⁵ Wszyscy mówią po polsku, z wyjątkiem dwóch rodzin, które mówią po polsku i niemiecku.

Wykaz cytowanych ankiet

- Bredinken – Bredynki (dawniej Bredynek), gm. Biskupiec, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 281.
- Daumen – Tumiany, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 088.
- Deuthen – Dajtki, obecnie część Olsztyna, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 076.
- Dietrichswalde – Gietrzwałd, gm. Gietrzwałd, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 53 659.
- Diwitten – Dywity, gm. Dywity, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 264.
- Fittigsdorf – Wójtowo, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 079.
- Friedrichstädt – Pokrzywy, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 56 978.
- Gillau – Giławy, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 165.
- Göttkendorf – Gutkowo, gm. Jonkowo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 53 653.
- Groß Kleberg – Klebark Wielki, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 081.
- Groß Purden – Purda, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 162.
- Hirschberg – Jedzbark, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 086.
- Klein Kleeberg – Klebark Mały, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 53 654.
- Lengainen – Łęgajny, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 080.
- Micken – Myki, gm. Dywity, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 078.
- Mokainen – Mokiny, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 085.
- Neu Kaletka – Nowa Kaletka, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 034.
- Ottendorf – Radosty, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 270.
- Plautzig – Pluski, gm. Stawiguda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 56 977.
- Raschung – Rasząg, gm. Biskupiec, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 094.
- Rochlack – Rukławki, gm. Biskupiec, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 276.
- Rosenau – Różnowo, gm. Dywity, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 265.
- Schoenbrück – Sząbruk, gm. Gietrzwałd, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 153.
- Skaibotten – Skajboty, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 084.
- Stabigotten – Stawiguda, gm. Stawiguda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 56 976.
- Wengoiën – Węgój, gm. Biskupiec, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 279.
- Wiranden – Wyrandy, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 53 660.
- Woritten – Woryty, gm. Gietrzwałd, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 53 652.
- Wuttrienen – Butryny, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 56 979.

Literatura

- Barczewski W. (1923–2020), *Dialekt warmiński*, [w:] *Kiermasy na Warmii*, oprac. J. Chłosta, Olsztyn, s. 16–17.
- Biolik M. (2014), *Dialekt warmiński. Fonetyka i fonologia*, Olsztyn.
- Chłosta J. (2002), *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, Olsztyn.

- Chłosta J. (2007), *W obronie ojców mowy i wiary. Jan Liszewski redaktor, wydawca, poeta*, Olsztyn.
- Chojnacki W. (1948), *Jan Liszewski, założyciel „Gazety Olsztyńskiej”*, „Przegląd Zachodni”, nr 11, s. 543–547.
- Cyfus E., Ruch Ł., Lewandowska I. (2020), *Słownik gwary warmińskiej. Miniwersja dla każdego / Księżeczka ło godce warnijski. No koždygo*, Olsztyn.
- Dejna K. (1981), *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź.
- Kruk E. (2003), *Warmia i Mazury*, Wrocław.
- Nitsch K. (1954), *Wybór pism polonistycznych*, t. 3: *Pisma Pomoroznawcze*, Wrocław–Kraków.
- Popowska-Taborska H., Rzetelska-Feleszko E. (2009), *Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych. Prezentacja i opracowanie kaszubskich materiałów językowych zebranych przez Georga Wenkera w latach 1879–1887*, Warszawa.
- Rembiszewska D.K. (2011), *Okamgniętko czyli chwileczka – o jednym z wyrazów w XIX-wiecznych ankietach Georga Wenkera*, „Prace Filologiczne. Seria Językoznawcza”, t. 62, s. 249–253.
- Rembiszewska D.K. (2012), *Nazwy ‘ubrania’ w XIX-wiecznych ankietach Georga Wenkera z obszaru Mazur, Warmii i Ostródzkiego*, „Poradnik Językowy”, nr 8 (697), s. 67–75.
- Rembiszewska D.K. (2015), *Niemieckie pożyczki leksykalne w XIX-wiecznych materiałach Georga Wenkera z obszaru Warmii i Mazur*, „Gwary Dziś”, t. 7, s. 231–238.
- Rembiszewska D.K. (2020), *Gwary Mazur wschodnich w XIX wieku (na podstawie ankiet Georga Wenkera do Niemieckiego atlasu językowego)*, Warszawa.
- Rembiszewska D.K., Siatkowski J. (2023), *Ankiety do Niemieckiego atlasu językowego z Mazur, Warmii i terenów sąsiednich jako źródło leksyki gwarowej*, „Rocznik Sławistyczny”, t. 72, s. 199–257.
- Rembiszewska D.K., Siatkowski J. (2024), *Pogranicze Dziewiętnastowieczne materiały gwarowe z obszaru Warmii, Mazur i terenów sąsiednich*, cz. 1, Warszawa.
- Rzetelska-Feleszko E. (2006) [2009], *Przydatność materiałów Georga Wenkera z roku 1880 dla Warmii i Mazur (na podstawie doświadczeń kaszubskich, [w:] Onomastyka regionalna, red. J. Duma, Olsztyn, s. 156–163; przedruk: H. Popowska-Taborska, E. Rzetelska-Feleszko (2009), Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych, Warszawa, s. 196–201.*
- Siatkowski J. (1958), *Słownictwo Warmii i Mazur. Budownictwo i obróbka drewna*, Studia Warmińsko-Mazurskie, t. 1, Wrocław–Warszawa.
- Ściebora A. (1971), *Wymowa samogłosek nosowych w gwarach warmińskich i mazurskich*, „Prace Filologiczne”, t. 21, s. 5–49.
- Wenkerbogen-Katalog b.d, <https://apps.dsa.info/wenker/bogen/1>, 2.01.2025.